

הצעות לפתרון בעיות בלשון ובנוסח התלמוד במסכת מכות בעקבות בדיקת נוסח פירושו של רש"י

מבוא

מן המפורסמות הוא, שנוסח פירושו של רש"י לתלמוד מחייב מחקר יסודי ומקיף, ועדיין לא נמצא לו גואל. כל לומד וכל מעיין יודע, כי בפירוש רש"י לתלמוד מרובים מאד השינויים והחילופים בין נוסח הפירוש שבדפוסים המצויים לבין נוסחי-הפירוש שבכתבי-היד ובדפוסים הראשונים, ר"ל בין הנוסח המצוי במובאות של דברי רש"י שבתוספות ובספרי הראשונים לבין הנוסח המצוי בספרי הלקט – כמו "עין יעקב" ו"רש"י – רי"ף".

קיימים שני סוגי שינויים:

(א) יש שינויים וחילופים, שמקורם בתקופה הארוכה, שחלפה בין לידתו ויצירתו של הפירוש וקבלתו בציבור הלומדים כפירוש המוסמך לתלמוד (המאות ה-11 וה-12) – לבין הזמן, שבו נקבע בדפוס התלמוד הראשונים – לצד הטקסט של התלמוד, בנוסח קבוע, פחות או יותר (סוף המאה ה-15 ותחילת המאה ה-16). בתקופה זו של 400 שנה בערך הועתק הפירוש בכתב-יד במקומות שונים ובזמנים שונים, ואין ספק, כי במהלך העתקות אלו בתקופה כה ארוכה – חלו בפירוש שינויים וחילופים רבים. חילופים ושינויים אלו הם אופייניים לכל חיבור, שהועבר אלינו מימי הביניים והועתק במשך דורות רבים. ניתן לכנות שינויים כאלה "שינויים של העתקה".

(ב) יש שינויים וחילופים מסוג אחר, שאין לייחסם למעתיקי הספרים, אלא דווקא לחכמים ולתלמידיהם בתקופה הסמוכה לחיבור הפירוש. אלה הם תיקונים ו"מהדורות" שונות של הפירוש, שיצאו מידי רש"י עצמו ותלמידיו, שהיו שותפים עמו ביצירה הגדולה הזאת. כמו-כן ישנן הוספות, השמטות ו"תיקונים" של חכמי הדורות הסמוכים, שהרשו לעצמם

תאריכים: לשון ונוסח בתלמוד, עדי נוסח ברש"י.

להכניס שינויים כאלה בפירוש – על-מנת לעשותו ברור יותר ומתוקן יותר לתועלת הלומדים.¹

על-מנת לתאר, ולו גם תיאור חלקי, את הגלגולים ההיסטוריים וההתפתחויות, שעברו על פירוש רש"י מאז תחילת יצירתו ועד שנקבע בדפוסים הראשונים בנוסח קבוע, פחות או יותר – יש צורך בעבודת מחקר יסודית. במהלכה מן הראוי לרשום בדקדקנות את כל שינויי-הנוסח והחילופים בין נוסח פירוש רש"י שבדפוסים לבין הנוסח בכתבי-היד ובמקורות האחרים; בסיום יש לנסות ולתאר – עד כמה שהדבר אפשרי – את תולדות הנוסח מן הימים הראשונים ועד ימינו.

א. עדי הנוסח לפירוש רש"י

כהמשך לעבודת המחקר, שנעשתה על נוסח פירוש רש"י למסכת ברכות² – התחלנו בבדיקה כזאת על נוסח פירוש רש"י למסכת מכות.³ כנוסח הבסיס לצורך הבדיקה – נבחר נוסח הדפוסים המצויים כיום (דפוס צילום מדפוס וילנא 1884-1886). נוסח זה מבוסס על נוסח דפוס ונציה הראשון, שהדפיס דניאל בומברג בוונציה (ר"פ-רפ"ג, 1520-1523).

1. על הבעיות העיקריות במחקר נוסח פירוש רש"י לתלמוד ועל הסוגים השונים של השינויים והחילופים – ראה י. מלחי, **פירוש רש"י למסכת ברכות – הנוסח שבידינו ונוסחאות אחרות**, חיבור לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשמ"ג. י. מלחי, "נוסח אחר" של פירוש רש"י למסכת ברכות, **עלי ספר**, י"ב (תשמ"ח), עמ' 63-82. ד"ר פוגל, **פירוש רש"י למסכת בבא מציעא**, חיבור לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשנ"א. א. ארנד, **פירוש רש"י למסכת מגילה**, חיבור לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשנ"ד.
 2. על החשיבות של מחקר נוסח פירוש רש"י לתלמוד ועל המתודולוגיה הדרושה למחקר כזה – ראה ש"י פרידמן, **פירוש רש"י לתלמוד – הגהות ומהדורות**, בתוך: **ספר רש"י – עיונים ביצירתו** (עורך: צ"א שטיינפלד) אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשנ"ג, עמ' 147-175.
 3. דברים חשובים ועקרוניים בעניין "תורת הנוסח" בכלל ודרכי חקירתו – ראה ש"י הבלין, "רשימת כתבי היד של פירוש רש"י לתלמוד", **מפעל רש"י**, המכון לחקר ההלכה הבת-תלמודית, אוניברסיטת בר-אילן (רמת גן, תשמ"ח), במבוא עמ' ג'-י. בהערה 1 שם (עמ' ג') – מצויה רשימה ביבליוגרפית, הכוללת חלק מן הספרות המדעית, העוסקת בנושא זה של "תורת הנוסח" ודרכי חקירתו.
2. ראה לעיל הערה 1.
3. פירוש רש"י למסכת מכות שבדפוסים המצויים אינו כולל את כל המסכת ומגיע רק עד ראש דף י"ט ע"ב ד"ה ה"ג והיכן מוזהר. מכאן ואילך – עד סוף המסכת (דף כ"ד ע"א), הוא פירושו של חתנו, ר' יהודה ב"ר נתן (=ריב"ן). במעבר בין פירוש רש"י לפירוש ריב"ן – נכתבה ההערה הבאה בדפוס ונציה הראשון (ר"פ-רפ"ג, 1520-1523) ובדפוסים הבאים עד ימינו: "רבינו-גופו – טהור, ויצאה נשמתו בטרה – לא פירש יותר. מכאן ואילך – לשון תלמידו ר' יהודה ב"ר נתן". מלשון זה נראה, שהכותב בא להשמיענו, שרש"י נפטר באמצע פירוש מסכת מכות, ועבודתו נפסקה במילה "טהור" (המשפט האחרון בפירוש רש"י הוא: "הא רחץ – טהור, דטבל ועלה – אוכל במעשר"). אין אימות לידעה זו ממקורות אחרים. בכתב-יד פרמה, המכיל את פירושו של רש"י למסכת מכות (ראה תיאורו להלן בהמשך המאמר), הסתפק הכותב בהודעה סתמית: "עד כאן – דברי הרב. מכאן ואילך – דברי התלמיד".

שנתון "לע" – תשס"ה כרך י'

לנוסח זה יש להשוות את הנוסח בעדי הנוסח הבאים :

1. כתב-יד, הנמצא בספריה הפלטינית בפרמה ומספרו 3155. זהו כת"י הכתוב בכתביה ספרדית – כנראה, מתחילת המאה ה-14 (עפ"י הערכותיהם של מומחי המכון לתצלומי כתבי יד שעל-ידי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים). הוא מכיל את פירוש רש"י או המיוחס לרש"י לכמה מסכתות (שבועות והוריות), וביניהן – למסכת מכות עד דף י"ט ע"א. מכאן ואילך עד סוף המסכת – בא פירושו של הריב"ן (= ר' יהודה בר' נתן, חתנו ותלמידו של רש"י) אחר כותרת הפתיחה: "עד כאן – דברי הרב; מכאן ואילך – דברי התלמיד". את השינויים בנוסח פירוש רש"י בין הנוסח שבדפוסים לבין הנוסח שבכתב-יד זה – רשם הרב נתן גשטטר בספרו "נתן פריו" על מסכת מכות,⁴ אך בכמה מקומות לא דק, ויש למלא אחריו.
2. נוסח פירוש רש"י שבספר "עין יעקב" דפוס ראשון (רע"ו-רפ"ב, 1516-1522) – על קטעי האגדה במסכת ברכות. ר' יעקב ו' חביב, מחכמי דור הגירוש בספרד שהתיישב בסלוניקי, החל לחבר ספר לקט זה, והוא הושלם בידי בנו, ר' לוי' חביב.⁵ כאן המקום להעיר, כי לחקר הנוסח של פירוש רש"י – עלינו להשתמש אך ורק ב"עין יעקב" דפוס ראשון. בדפוסים הבאים "הותאם" נוסח דברי רש"י (וגם במקרים רבים, נוסח התלמוד עצמו) לנוסח הדפוסים.
3. נוסח פירוש רש"י שבלקט "רש"י – רי"ף".⁶
4. נוסח כמה מדיבורי רש"י, המובאים בספרי הראשונים, ובמיוחד – בשלושת קובצי התוספות שבידינו למסכת מכות :
 - א. תוספות שבדפוסים.
 - ב. קובץ תוספות, הנקרא "תוספות ישנים למסכת מכות", שיצא לאור על-ידי מו"ל אלמוני, ומקורו – בשני כתבי יד: הראשון, השלם יותר, הוא כת"י אוקספורד,

4. הרב נתן גשטטר, **חידושים וביאורים על מסכת מכות**, בני-ברק, תש"ל.

5. על ערכן של נוסחאות רש"י שבספר "עין יעקב" – ראה מאמרי: י. מלחי, על נוסח פירוש רש"י למסכת ברכות שבספר "עין יעקב", **סיני**, צ"ח (תשמ"ו), עמ' מ"ט-נ"ו.

6. על "רש"י – רי"ף" ראה המאמרים הבאים: ד. פוגל, חשיבותו של פירוש רש"י שעל הרי"ף בבירור נוסח פירוש רש"י לגמרא, **רש"י – עיונים ביצירתו** (בעריכת צ.א.שטיינפלד) רמת גן תשנ"ג, עמ' 137-145; י. תא שמוע, **פירוש "רש"י – רי"ף" ופירוש "רש"י-רא"ש"**, עמ' 209-220. יש להעיר, כי "רש"י-רי"ף" לפרקים שני ושלישי במכות אינו ליקוט מפירושי רש"י, אלא הוא חלק מפירוש הרשב"ם למסכת זו (שלא הגיע לידינו). עמד על כך הרי"ן אפשטיין במאמרו: פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא, **תרביץ**, ד' (תרצ"ג), עמ' 183-185. אף מדפיסי דפוס ראם בוילנא העירו על כך בהגהה בשולי משנת "הקורח קרחה בראשון" שבר"ף עמ' 6.

שנתון "ale" – תשס"ה כרך י'

שסומן על-ידי נויבאור בקטלוג של ספרית הבודליאנה במספר 428. השני: כת"י המוזאון הבריטי שברשימת ג. מרגליות – סומן במספר 419 (ורק שם הוא קרוי "תוספות ישנים"). קובץ זה יצא לאור מחדש על-ידי הרב יחזקאל פוגל בשם "תוספות תלמידי רבינו פרץ"⁷ (וראה במבוא המהדיר עמ' 15-35).

ג. קובץ תוספות למסכת מכות בשם "תוספות שאנץ", שהוציא לאור ר' אברהם הלוי ס"ט בספרו "סם חיים"⁸. כבר הרי"ן אפשטיין⁹ ור' א.א. אורבך¹⁰, הוכיחו, כי... אין קובץ זה תוספות שאנץ כלל, אלא שהוא, כמו הקובץ הקודם ("תוספות ישנים") וכמו התוספות שבדפוסים, אחד מקובצי התוספות, שיצאו מבית מדרשו של רבינו פרץ. גם קובץ זה יצא לאור מחדש על-ידי הרב יחזקאל פוגל (ראה הערה 7), והוא שם את השם "תוספות שאנץ" במרכאות (ראה במבוא עמ' 215-220). בקובצי תוספות אלה יש ציטוטים מפירושי רש"י, ויש להם ערך במחקר הנוסח של הפירוש.

ב. ענייני לשון ונוסח

במאמר זה אנו מבקשים להעיר על כמה ענייני לשון וענייני נוסח, שצצו ועלו בעקבות ההשוואה בין נוסח פירוש רש"י שבדפוסים לבין הנוסח שבמקורות האחרים. אגב השוואה זו נוכחנו לדעת, כי במקורות אחרים, ובמיוחד בכת"י פרמה 3155, נשתמרו כמה נוסחאות מקוריות ואמיתיות במשנה, בגמרא וברש"י עצמו. נוסחאות אלה נשתבשו בדורות הבאים והגיעו אלינו, החל מן הדפוסים הראשונים ואילך, שלא בצורתן המקורית. אנו מבקשים להציג כמה דוגמאות של נוסחאות כאלה לפני הלומדים והמעיינים. יש להניח, בוודאות, כי מחקר נוסף בנוסח פירוש רש"י למסכת מכות – יניב דוגמאות נוספות של נוסחאות מקוריות ומשובחות.

7. סנהדרי גדולה למסכת מכות, הוצאת מכון הרי פי של לדרישת התלמוד ומשפט התורה, ירושלים, תשל"ט.

8. ליוורנו תקס"ט.

9. בתרביץ שנה ח', עמ' 374, הערה 12.

10. בעלי התוספות עמ' 243.

שנתון "לע" – תשס"ה כרך י'

1. ענייני לשון

מעדי הנוסח של פירוש רש"י למסכת מכות, כגון כתב-יד פרמה ו"עין יעקב" דפוס ראשון – עולה, שבכמה מקומות נשתמרו בגמרא וברש"י צורות לשוניות מיוחדות, שחותרים מקוריות טבוע בהן.

א. מכות דף י"ב ע"א

גמרא: אמר ריש לקיש: שלש טעויות עתיד שרו של רומי¹¹ לטעות, דכתיב: (ישעיה ס"ג, א) מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבצרה.

רש"י ד"ה חמוץ בגדים, לפי נוסח הדפוסים.

מדמו של סמאל. ואף=על-פי שאין המלאכים בשר ודם, כתב בו הכתוב כעין הריגת האדם – **לשבר** את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע.

אך בכת"י פרמה נוסח דברי רש"י הוא:¹²

לשכך את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע.

אין "לשכך" טעות של המעתיק, אלא היא, כנראה, הצורה המקורית והעתיקה של מילה זו. ואמנם ב"ערוך השלם" הציג המחבר, ר' ח"י קאהוט, ביטוי זה ("לשכך את האוזן") בערך "שכך"¹³ וכתב: "ענינו – לשון השקטה". בהמשך הערך הביא המחבר מקורות קדומים נוספים, שבהם מצויה צורה לשונית זו, ואלו הם:

1. מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דבחדש, יתרו:¹⁴ "ויהי קול השופר הולך וחזק מאד וכו' – כדי **לשכך** את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע".

2. מדרש תנחומא פרשת יתרו:¹⁵ "ויעל עשנו כעשן הכבשן וכו', אלא **לשכך** את האוזן מה שיכולה לשמוע".

11. כך הוא הנוסח בדפוס ימינו, שהחזירו את הנוסח, ששונה ע"י הצנזורה, וכך הוא גם הנוסח בכת"י מינכן. וראה דקדוקי סופרים שם אות מ', שבדפוסים שלפניו היה הנוסח: "שרו של אדום".

12. וכך הנוסח גם ברש"י שב"עין יעקב" **דפוס ראשון**, סלוניקי, רע"ו-רפ"ב.

13. ח"י קאהוט, **ערוך השלם**, כרך שמיני, עמ' ע"ב.

14. מכילתא דר' ישמעאל (מהדורת ח"ש האראוויטץ וי"א רבין), פרשה ד', עמ' 216.

15. מדרש תנחומא, הוצאת אור החיים (בני-ברק תשמ"ח), פרשת יתרו, פיסקא י"ג, עמ' תמ"ג.

שנתון "לש" – תשס"ה כרך י'

3. ילקוט שמעוני פרשת יתרו: ¹⁶ "וקול שופר חזק מאד וכו' כדי **לשכך**" ¹⁷ האוזן מה שיכולה לשמוע".

אמנם בפירוש רש"י לשמות י"ט, י"ח (ובמקומות נוספים) הנוסח הוא: "לשבר את האוזן", אך ר' ח.י. קוהוט, ב"ערוך השלם" ערך שכ"ך כותב, שברש"י כת"י הנוסח הוא: "לשכך", ואמנם בדיקה ברש"י על התורה במהדורת א. ברלינר ¹⁸ ובמהדורת הרב ח.ד. שעוועל ¹⁹ – מראה, שבכמה כת"י של רש"י על התורה הנוסח הוא "לשכך", וכן בדפוס ראשון של רש"י. על נוסח דברי רש"י במכות י"ב ע"א שבדפוסים ("**לשבר** את האוזן") – מעיר קאהוט שם: "ואולי ט"ס הוא". השערתו נמצאה נכונה לפי נוסח כת"י פרמה ו"עין יעקב", ולנוסחתם אף ברש"י למכות היה כתוב: **לשכך**. מסתבר אפוא, שהנוסחה "**לשכך** את האוזן" היא הנוסחה המקורית של ביטוי זה ²⁰, נוסחה משובחת זו נשתמרה בכת"י פרמה, ואחר כך נשתנתה והפכה ל"**לשבר** את האוזן". ²¹

ב. מכות דף ח' ע"ב

גמרא: האב גולה על-ידי הבן וכו', והאמרת וכו' מצוה קעביד? בשוליא דנגרי.

רש"י ד"ה בשוליא דנגרי, לפי נוסח הדפוסים:

בלימוד חרש עצים. שוליא יויינדרינו. ²²

בדפוס ונציה הראשון (1520-1523) בגמרא נכתבה המילה: שוליא, כפי שהיא מופיעה בדפוסים שלנו, אך ברש"י בדפוס ונציה: שוליא.

לעומת זאת, נוסח רש"י שבכת"י פרמה: בשוליא (בשתי וי"וין).

16. ילקוט שמעוני, דפוס ראשון (סאלוניקי, רפ"ו), פרשת יתרו, רמז רפ"ד.

17. אך בילקוט שמעוני ע"פ כת"י אוקספורד (הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ז) הנוסח הוא: לשבר.

18. א. ברלינר, רש"י על התורה עם ביאור זכור לאברהם (מהדורה שנייה – פרנקפורט תרס"ה), עמ' 146, הערה י"א.

19. ח"ד שעוועל, פירוש רש"י על התורה (ירושלים, תשמ"ו) עמ' ר"מ.

20. וראה עוד דוגמאות רבות של השימוש בביטוי "לשכך את האוזן" במילוניו של א. בן-יהודה, כרך ארבעה עשר, ערך שכ"ך, עמ' 7098. וראה גם מה שכתב י. אבינרי ב"היכל רש"י" א' (ירושלים, תשי"ט) עמ' תתתמ"ד-תתתמ"ה, שסיכם את הדעות השונות בענין שתי הצורות: לשכך-לשבר.

21. קאהוט עצמו קבע במילוניו ערך: שבר (ערוך השלם, כרך שמיני, עמ' י"ט) וכתב שם: "לשבר את האוזן", אך לא הציג שום מקורות לשימוש זה והפנה את המעיין לערך: שכ"ך. ועיין במאמרים הבאים: ח' ילון (תשל"א). שבר **אוזן-פרקי-לשון**, ירושלים, עמ' 304-307. יי בלידשטיין (תשמ"ב). לשימושי המושג: לשכך את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע, **סיני**, תקני"ז-תקני"ח, עמ' רמ"א-רמ"ד.

22. על המילה הצרפתית, שבה משתמש רש"י – ראה ב"אוצר לעזי רש"י" למ. קטן (ירושלים, תשמ"ח) עמ' 132 (ושם הוא מפנה לעמ' 102 ערך מס' 1280): המילה נכתבת בצרפתית: joindre ומשמעה: צעיר. ומכאן: נער צעיר, העובד כעוזר לבעל המלאכה. בימינו משתמשים באנגלית במילה Apprentice, ובצרפתית Apprenti – לתיאור תפקיד זה.

שנתון "lee" – תשס"ה כרך י'

לפי מקור זה, אין הגיית השין במילה זו בשורוק, כפי שרגילים להגותה כיום, אלא בשוא (בשתי וי"וין) או בקמץ: שוול או שְׁוֹל. ואמנם בצורה זו מופיעה המילה בכל המילונים החל מ"ערוך השלם"²³ (המצטט את הדוגמה מן הגמרא שלנו וגורס – כמו כת"י פרמה – בשווליא דנגרי) ועד המילונים החדשים (יהודה גור²⁴, א' אבן-שושן²⁵), והם כותבים מילה זו בשתי וי"וין או בו' אחת, אך מנקדים: שְׁוֹל. הצורה המקורית של מילה זו נשתמרה בכת"י פרמה, ונשתנתה בדפוסים.

ג. מכות דף י"א ע"ב.

בגמרא: כל אותן מ' שנה שהיו ישראל במדבר, עצמותיו של יהודה היו מגולגלין בארון, עד שעמד משה וביקש עליו רחמים וכו'. לא הוה קא ידע למישקל ומטרח בשמעתא בהדי רבן וכו'.

רש"י ד"ה למישקל ומטרח, לפי נוסח הדפוסים:

לישא וליתן.

אך הד"ה ברש"י בכת"י פרמה הוא למישקלי ומיטרי.

הנוסחה: "למיטרי", שנשתמרה בכת"י פרמה, היא נוסחה משובחת ומקורית, שכן היא מצויה גם בכת"י מינכן. וראה מה שכתב ר' נ.ג. רבינוביץ²⁶, שנוסחה זו קרובה לנוסחה, הכתובה בשאליות דרב אחאי גאון ובמקורות נוספים: "ולמטרא". והשי' לעניין זה את הצירוף הפועלי: שְׁקַל וְטָרַי (חגיגה י"א ע"ב).

ד. מכות דף ה' ע"א (= משנה מכות פ"א מ"ה)

במשנה: אין העדים נעשים זוממין, עד שיזימו את עצמן, כיצד וכו'. באו אחרים והזימום וכו'.

ר' יהודה אומר: איסטטית היא זו וכו'.

רש"י ד"ה איסטטית היא זו – לפי נוסח הדפוסים:

23. ערוך השלם, ערך "שוול", כרך ח', עמ' מ'.

24. מלון עברי, תל אביב 1949, ערך שול, עמ' 104.

25. המלון החדש (ירושלים, תש"ל), ז', עמ' 2635. הוא מציין, ש"שְׁוֹל" הוא קיצור מן "שְׁוֹלָה" – "שְׁוֹלָה". סוקולוף במילונו לתלמוד בבלי (באנגלית – ר"ג) עמ' 1116 מנקד: שְׁוֹלָה.

26. דקדוקי סופרים למסכת מכות דף י"א ע"ב, אות א'.

שנתון "ale" – תשס"ה כרך י'

הכת הזאת כת של עדות סרה וסטיא היא, כך נטלו עצה ביניהם להזים וכו' אך בכת"י פרמה הנוסח של הד"ה ברש"י הוא אסטסיס היא זו. ואמנם, זהו הכתיב הנכון למילה יוונית זאת, וכך היא נכתבה ונוקדה במשנה ופירושה, שהוציא לאור הרב ד"צ הופמן²⁷ ובמשנה במהדורת ח. אלבק וח. ילון:²⁸ איסטסיס. ותרגם ח. אלבק: "קשירת קשר להזיק". בפירושו פירש אלבק: "חבורת קושרים ורמאים היא זו, שעשו עצה כדי להטעות את הדינים". ואף ב"ערוך השלם"²⁹ כתב ח"י קאהוט, שהגרסה הנכונה במשנה היא אסטסיס וענינו: "מועצה ודעת להזיק".³⁰ לעומת זאת, אמנם הרי"ף בהלכותיו כאן³¹ גרס: איסטסיס, אך פירש באופן שונה: "ופליג ר' יהודה ואמר אסטסיס היא זו, כלומר וכי עדות זו – יורה של אסטסיס, שכל הנוגע בה יצטבע?!" הרי שפירש אסטסיס מלשון יורה של צבע.³² כנראה, בעקבות פירושו זה – הלך גם הרמב"ם שפירש במשנתנו:³³ "אסטסיס היא זו – נגזר מן אסטסיס והיא "אלנילגי". עניין דבר זה שהוא אמר, כאילו עדות אלו המזימין – קדרה של צבע: כל מי שנגע בה – נתלכלך, כמו שאתה אומר, שכל מי שהעיד אותה העדות – יִקְרַג". מכל האמור לעיל נראה, שדווקא בכתב-יד פרמה נשתמר הכתיב המקורי של מילה יוונית זו: איסטסיס (או: איסטסיס), ואילו בדפוסים נשתנה ונשתבש ל"איסטסיס".

27. המשנה, תרגומה ופירושה (בגרמנית). הוציא לאור הרב ד.צ. הופמן, ברלין 1898.

28. ששה סדרי משנה מפורשים בידי ח. אלבק ומנוקדים בידי ח. ילון (ירושלים, תל אביב, תשי"ט), סדר נזיקין, עמ' 221.

29. ערוך השלם, כרך א', ערך איסטסיס, עמ' 172.

30. וראה גם במילוניו של S. Krauss, Griechische und Lateinische Lehnwoerter im Talmud, Midrasch und Targum, (ברלין 1898) ערך איסטסיס עמ' 79, שהביא את צורות הכתיב השונות של מילה יוונית זאת ומתרגם (לגרמנית) Astus: Schlou, Listig. Boswillig, והיא משמעות קרובה של: ערמומי, זדוני, אך במשנה סדר מועד, תרגומה ופירושה (לגרמנית), שההדיר כמה שנים מאוחר יותר (ברלין 1922), חזר בו וכתב, שהוא מקבל את הכתיב: איסטסיס – ומפרש (כמו הרב ד. צ. הופמן שקדם לו): חבורת קושרי קשר. בכת"י מינכן – הנוסחה: איסטסיס.

31. הרי"ף בהלכותיו למסכת מכות, דפוס ווילנא, עמ' ב'.

32. אסטסיס כאחד מן הצמחים, שמפיקים מהם צבע, נזכר כבר במשנה שבת ט', ה' ובתוספתא שבת פ"ט הלכה ד.

33. המשנה ופירושה מכתב ידו של הרמב"ם עצמו, ההדיר הרב יוסף קאפח (ירושלים, תשכ"ה), נזיקין, מסכת מכות, עמ' קנ"ב. שנתון "לע" – תשס"ה כרך י'

2. ענייני נוסח (במשנה, בתלמוד ובדברי רש"י)

בעקבות עיון בעדי הנוסח האחרים של פירוש רש"י למסכת מכות שמחוץ לדפוסים (כגון כתבי-היד, דפוסים ראשונים, "עין יעקב" וכו') – מסתבר, כי דווקא בהם נשתמרו נוסחאות משובחות ומקוריות, שאינן בדפוסים שלפנינו.

א. מכות דף ב' ע"א (= משנה מכות פ"א מ"א)

במשנה: כיצד העדים נעשים זוממין? מעידין אנו באיש פלוני, שהוא בן גרושה וחלוצה – אין אומרים: יַעֲשֶׂה זֶה בֶּן גְרוּשָׁה או חלוצה תחתיו, אלא לוקה ארבעים.

רש"י ד"ה אין אומרים, לפי נוסח הדפוסים:

אם הוזמו והן כהנים, ייעשה זה בן גרושה וחלוצה – לקיים בו כאשר זמם וכו'.

אך בכת"י פרמה נוסח דברי רש"י אלה הוא: אם הוזמו והן כהנים, יַעֲשֶׂה זֶה בֶּן גְרוּשָׁה – לקיים בו כאשר זמם וכו'. ומלת: "חלוצה" – ליתא.

זוהי נוסחה משובחת, ואפשר, שהיא עדיפה על נוסחת הדפוס, כי בנוסחת הדפוסים ברש"י ("ייעשה זה בן גרושה וחלוצה – לקיים בו כאשר זמם") כבר התקשו הראשונים. ראה, למשל, ב"חידושי הריטב"א" כאן וב"חידושי הרמב"ן" לדף י"ג ע"א, שכתבו, ש"בן חלוצה" שנקט כאן הוא אשיגרא דלישנא, דבן חלוצה, מאחר שאין פסולו אלא מדרבנן, אין לקיים בו דין הזמה מן התורה ולהלקותו ארבעים.³⁴ ועל פי נוסח כת"י פרמה ברש"י, שהשמיט מילת "וחלוצה", מיושבת קושית הרמב"ן והריטב"א, ומסיבה זו עצמה השמיט רש"י מילת "וחלוצה" במקום שמדובר לקיים בו "כאשר זמם".³⁵

גם אם בוחנים כמה מדיבורי רש"י האחרים, העוסקים בקיום דין "כאשר זמם", אנו רואים, שברובם מדבר רש"י על "בן גרושה" ומשמיט "בן חלוצה" (אך להלן בדף ד' ע"ב ד"ה גמר הזכיר "שעדים זוממין לוקין על דיבורם בעדי בן גרושה ובן חלוצה"). כך, למשל, בדף ב' ע"ב

34. אך, כנראה, אין זו דעת הרמב"ם, כי בהלכות עדות פרק כ' הלכה ח' כתב בסתם: "כיצד העידו על כהן שהוא חלל, כגון שהעידו: בפנינו נתגרשה אמו או נחלצה וכו', הרי הן לוקין". וראה מה שכתב הרב ש. סטרליץ בהערותיו ל"בית הבחירה" לרבנו מנחם המאירי שההדיר (ירושלים, תשכ"ח), עמ' ב' הערה 7, שלדעת הרמב"ם ילקו, משום שעברו על הלאו "לא תענה". וזהו מעין מה שהקשה ר' עקיבא איגר בשו"ת שלו סימן קע"ט על דברי הרמב"ן והריטב"א, דמה בכך שפסולו מדרבנן, מכל מקום בית הדין היו פוסלים אותו לכהונה על פי עדותם, ובכך עברו על "לא תענה".

35. על כל פנים, אין לשלול לחלוטין את נוסח הדפוסים: שמא נוסח כתב-היד הוא "נוסח מתוקן", שבמתכוון בא ליישב את הקושיה ברש"י, וכלל גדול במחקר הנוסחאות: Lectio difficilior ("הנוסח הקשה") עדיף, אך זו אפשרות בעלת סבירות נמוכה.

שנתון "קל" – תשס"ה כרך י'

ד"ה משום דהצדיקו – כתב רש"י: "בעדי בן גרושה או גלות", ולא הזכיר "בן חלוצה", וכיוצא בו בסנהדרין י' ע"א ד"ה רמז וד"ה משום – לא נזכר "בן חלוצה"³⁶ לסיכום, לפנינו נוסחה מיוחדת ומקורית בכת"י פרמה ברש"י, ולפיה לא מופיע הצירוף "בן חלוצה" בעונש של מלקות תחת "כאשר זמם". היא נראית נוסחה משובחת יותר מן הנוסחה שבדפוסים.

ב. מכות דף ג' ע"ב

בגמרא: אמר רבא: הכא – במאי עסקינן? במלוה על המשכון ובמוסר שטרותיו לבית דין, דתנן: המלוה על המשכון והמוסר שטרותיו לבית דין – אין משמטין. רש"י ד"ה מוסר שטרותיו לבית דין, לפי נוסח הדפוסים: הוא פרוזובול שהתקין הלל, שכתוב בו: מוסרני לכם, פלוני ופלוני הדיינין שבמקום פלוני, שכל חוב שיש לי – שאגבנו כל זמן שארצה. אך בכת"י פרמה נוסח דברי רש"י אלה הוא: ... שכל חוב, שיש לי אצל פלוני, שאגבנו כל זמן שארצה. ואף כאן, כמו בדוגמה הקודמת, נשתמרה בכת"י פרמה נוסחה מקורית ומשובחת. השאלה ההלכתית העומדת מאחורי שתי הנוסחאות היא זו: האם בפרוזובול צריך בעל הפרוזובול **לפרט** את החובות, שיש לו אצל פלוני ופלוני, או שדי **בהצהרה כללית**, הניתנת לבית הדין, "שכל חוב שיש לי – שאגבנו כל זמן שארצה". ב"משנה זרעים עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי יד של המשנה"³⁷, במשנת שביעית י', ד מובא, כי ברוב כתבי היד של המשנה הנוסח הוא: "שכל חוב שיש לי", ותו – לא (ורק בכת"י אחד, משנה עם פירוש הר"ש סיריליאן, מצוי הנוסח: "שכל חוב שיש לי על פלוני"). כך הוא גם הפרוזובול של הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל³⁸ וכן נוסחת הרמב"ם במשנת שביעית.³⁹ בגמרא גיטין ל"ו ע"א הנוסח הוא: "שכל חוב שיש לי אצל פלוני", וכן הנוסח אצל הרבה מן הראשונים, וכך נפסק גם בטור חושן משפט (סימן ס"ז).

36. וראה סיכום הדעות השונות בענין זה ב"אוצר מפרשי התלמוד" למסכת מכות (הוצאת מכון ירושלים, תשל"ט) עמ' ב-ג.

37. מהדורת יד הרב הרצוג, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם (ירושלים, תשל"ב), עמ' צ"ד.

38. פרק ט' הלכה י"ח.

39. עפ"י כתב-היד של המשנה ופירושה מכתב ידו של הרמב"ם, שההדיר הרב יוסף קאפח (ירושלים, תשכ"ח).

שנתון "לע" – תשס"ה כרך י'

לפנינו איפוא נוסחה מקורית ברש"י, שנשתמרה בכת"י פרמה, שלפיה בנוסח הפרוזבול צריך לפרט את חובותיו, ולא די בהצהרה כללית – כנוסח, הכתוב לפנינו בגמרא במסכת גטין וכנוסחת רוב הראשונים.

ג. מכות דף י"א ע"ב (= משנה פ"ב מ"ז)

במשנה: "נגמר דינו בלא כהן גדול, וההורג כהן גדול וכהן גדול שהרג – אינו יוצא משם (=מעיר מקלטו) לעולם".

רש"י ד"ה נגמר דינו, לפי נוסח הדפוסים:

שלא מינו אחר תחתיו, עד שנגמר דינו של זה לגלות.

מנוסח זה נראה, שרש"י בא לפרש את ההלכה: "נגמר דינו בלא כהן גדול".

אך בכת"י פרמה נוסח דברי רש"י הוא: ד"ה וההורג כהן גדול, ולא מינו אחר תחתיו, עד שיגמרו – דינו לגלות.

מנוסח זה נראה, שרש"י בא לפרש את ההלכה: "ההורג כהן גדול וכהן גדול שהרג – אינו יוצא משם לעולם". וכן הוא בפירוש ב"חידושי הריטב"א⁴⁰ כאן, שקבע את פירושו של רש"י: "כגון שנגמר דינו, קודם שמינו כהן גדול אחר" – על ההלכה: "ההורג כהן גדול, או כהן גדול שהרג"; לאחר מכן הקשה על פירושו של רש"י שתי קושיות, ולבסוף הסיק: "והנכון, דאפילו היה שם כהן גדול כשנגמר דינו – אינו יוצא משם לעולם. וגזירת הכתוב הוא".

אף מלשון רש"י בסנהדרין י"ח ע"ב⁴¹ ומלשון התוספות שם⁴² נראה בהדיא, שדברי רש"י שלפניהם היו על ההלכה: "ההורג כהן גדול וכהן גדול שהרג".

אף כאן הנוסחה המקורית והנכונה בפירוש רש"י נשתמרה בכת"י פרמה, ולא בדפוסים.

לגבי השיבוש, שחל בדפוס ונציה בדברי רש"י אלה, ייתכן לומר, שסיבת הדבר היא, שבדפוס ונציה הראשון חסרה במשנה (בטעות!) ההלכה של "ההורג כהן גדול" (כנראה, הייתה זו השמטה של המעתיקים מכתב היד, או של המדפיסים עצמם). ייתכן, שמשום כך קבעו

40. חידושי הריטב"א למסכת מכות, מהדורת הרב י. רלב"ג (ירושלים, תשמ"ח), עמ' קכ"ט.

41. ד"ה ההורג כהן גדול.

42. תוספות ד"ה אינו יוצא משם לעולם.

שנתון "קל" – תשס"ה כרך י'

המדפיסים את פירושו של רש"י על "נגמר דינו בלא כהן גדול", כיוון שבנוסח המשנה שלפניהם היו חסרות התיבות: "וההורג כהן גדול".

לבסוף, נעיר על שתי דוגמאות, שבהן נשתמרו נוסחאות מקוריות ומשובחות בנוגע לסדר הפסקאות מן המשנה המסודרות בגמרא. כידוע, בכתבי-היד של התלמוד מימי הביניים לא שולבו המשניות בגוף הטקסט, אלא רק פסקאות מן המשנה והסוגיות שעליהן. מתוך עדי הנוסח של רש"י (כת"י פרמה ועוד) – נוכל לראות, כי סדר הפסקאות בגמרא היה שונה מכפי שהוא מופיע לפנינו בדפוסים כיום.

ד. מכות דף ז' ע"א (= משנה פ"א מ"י)

במשנה: "מי שנגמר דינו וברח ובא לפני אותו בית דין – אין סותרין את דינו וכו'.

סנהדרין נוהגת בארץ ובחול. סנהדרין ההורגת אחת בשבוע, נקראת חובלנית.

ר' אליעזר בן עזריה אומר וכו'.

ר' טרפון ור' עקיבא אומרים: אילו היינו בסנהדרין, לא נהרג אדם מעולם".

ברש"י שבדפוסים סודרו הדיבורים בסדר הבא:

ד"ה אין סותרין: לחזור ולישא וליתן, אולי יזכה.

ד"ה אילו היינו: בימים שסנהדרין דנו דיני נפשות – לא נהרג בה אדם.

אך בכת"י פרמה סודרו דיבורי רש"י בסדר שונה:

ד"ה אין סותרין.

ד"ה משום זכותה של ארץ ישראל (ובדפוסים – דיבור זה הוא הדיבור הראשון בגמרא).

ד"ה אילו היינו: בימים שסנהדרין דנו דיני נפשות – לא נהרג בה אדם.

סדר הדיבורים השונה ברש"י שבכת"י פרמה מצביע על כך שבזמנו של בעל כתב-יד זה (המאה ה-14) הייתה הסוגיה מסודרת באופן שונה – מכפי שהיא מסודרת כיום לפנינו בדפוסים.

בסידור שבדפוסים – שתי הפסקאות מן המשנה: "מי שנגמר דינו וברח" וכו' ו"סנהדרין ההורגת אחת בשבוע" וכו' – באות זו אחר זו ברצף, ורק אחריהן באה סוגית הגמרא: "לפני

אותו בית דין הוא דאין סותרין, הא לפני בית דין אחר וכו'. אמר אביי: לא קשיא: כאן – בארץ ישראל, כאן – בחו"ל וכו'. בא"י – מפני זכותה של א"י.
בהתאם לסידור זה – סודרו גם הדיבורים המתחילים ברש"י.
אך לפני בעל כת"י פרמה היה סידור הסוגיה שונה:
בתחילה: "מי שנגמר דינו וברח – אין סותרין את דינו".
על פיסקה זו באה סוגית הגמרא: "לפני אותו בית דין וכו'. אמר אביי: כאן – בארץ, כאן – בחו"ל וכו': בא"י – מפני זכותה של ארץ ישראל:
על סוגיה זו סודרו שני דיבורי רש"י: "ד"ה אין סותרין וד"ה מפני זכותה של ארץ ישראל". רק לבסוף באה הפיסקה השנייה מן המשנה: "סנהדרין ההורגת אחת לשבוע וכו'. ר' טרפון ור' עקיבא אומרים: אילו היינו בסנהדרין, לא נהרג אדם מעולם".
על פיסקה זו סודר הדיבור השלישי ברש"י.
עקבות סידור זה של הסוגיה, המקורי יותר – נותרו בכת"י פרמה.

כיו"ב – גם בדוגמה הבאה:

ה. מכות דף ח' ע"א (= משנה פ"ב מ"ב)

במשנה: "הזורק אבן לרשות הרבים והרג – הרי זה גולה. ר' אליעזר בן יעקב אומר: אם מכשיצאתה האבן, הוציא הלה את ראשו וכו'.
זרק את האבן לחצירו והרג: אם יש רשות לניזק ליכנס לשם, גולה וכו'.
אבא שאול אומר: מה חֲטַבְת עצים רשות – אף כל רשות; יצא האב המכה את בנו והרב הרודה את תלמידו ושליח בית דין".
אף כאן יש שוני בין נוסח הדפוסים ברש"י לנוסח כת"י פרמה בעניין סדר הדיבורים וסידור הסוגיה:
רש"י לפי נוסח הדפוסים:

ד"ה ר"א בן יעקב: מפרש טעמא בגמרא.

ד"ה האב המכה את בנו: להטותו לדרך אחרת.

ד"ה ושליח בית דין: המלקה ארבעים מלקות.

אך בכת"י פרמה נקבעו שני הדיבורים האחרונים: ד"ה האב המכה וד"ה שליח בית דין – הלחן בגמרא, אחרי ד"ה ומצא: פרט למצוי, ולפני הפיסקה בגמרא הפותחת במילים: "הזורק את האבן".

וכך סדר הדיבורים:

(בגמרא) ד"ה ומצא: פרט למצוי

ד"ה האב המכה את בנו

ד"ה ושליח בית דין

נראה, שאף כאן – כמו בדוגמה הקודמת, ואף בצורה בולטת יותר – הסידור השונה של הדיבורים ברש"י בכת"י פרמה מייצג סידור שונה של הסוגיה.

יש לשער, שלפני בעל כת"י פרמה היה סידור הסוגיה כך:

בתחילה היתה הפיסקה מן המשנה: "הזורק אבן" (או כנוסח המשנה בירושלמי: "זרק את האבן") לרשות הרבים והרג – ר' אליעזר בן יעקב אומר: אם משיצתה האבן, הוציא הלה את ראשו וקיבלה, הרי זה פטור". על פסקה זו באה סוגית הגמרא: "לרשות הרבים – במזיד הוא וכו'. אף ומצא נמי – מידי דאיתיה מעיקרא". על פיסקה ראשונה זו והסוגיה שעליה – סודרו הדיבורים ברש"י: ד"ה ר"א בן יעקב אומר וד"ה ומצא פרט למצוי.

אחרי סוגיה זו באה הפיסקה השנייה מן המשנה: "זרק את האבן"⁴³ לחצירו והרג: אם יש רשות לניזק ליכנס לשם וכו'. יצא האב המכה את בנו והרב הרודה את תלמידו ושליח בית דין". על פיסקה זו באה סוגית הגמרא, הדנה בהלכות אלו, ומשום כך נקבעו דברי רש"י על האב המכה את בנו ושליח בית דין – על הפיסקה השנייה במשנה.

כמו הסידור הזה בדיוק – מסודרת סוגית הירושלמי⁴⁴: בתחילה – הלכה ג': "זרק את האבן לרשות הרבים והרג" וכו' והסוגיה שעליה, ואחריה הלכה ד': "זרק את האבן לחצרו והרג" וסוגית הגמרא שעליה.

43. אך בגמרא לפי נוסח הדפוסים הפיסקה מן המשנה היא: "הזורק את האבן". וצריך עיון.

44. מכות פרק ב' הלכה ג' וד'.

שנתון "לע" – תשס"ה כרך י'

עקבות סידור זה של הסוגיה, המקורי יותר והמתאים לסידור של סוגית הירושלמי – נשתמרו בכת"י פרמה של רש"י למסכת מכות, ואילו בסידור שבדפוסים נשתבש סידור זה.

סיכום

במאמר זה הצגנו כמה ענייני לשון וענייני נוסח בגמרא וברש"י במסכת מכות. הראינו, כי דווקא בעדי הנוסח של פירוש רש"י כמו בכתב-היד, בדפוסים הראשונים וב"עין יעקב" – נשתמרו צורות לשוניות מקוריות ונוסחאות משובחות, ואילו בדפוסים שבידינו שובשו הנוסחאות, ונשתנו מטבעות הלשון המקוריים.

כת"י פרמה, שממנו למדנו על רוב הנוסחאות המקוריות שבמאמר זה, מצוי באמצע התקופה, בין זמן חיבור פירוש רש"י (סוף המאה ה-11) לבין הזמן, שבו נקבע הפירוש בדפוסים הראשונים לצד הטקסט של התלמוד (תחילת המאה ה-16). בשל העובדה, שכת"י זה קדם לדפוס ב-200 שנה בערך, סביר להניח, שנשתמרו בו כמה נוסחאות מקוריות ואמיתיות, שנעלמו מן הדפוסים. הצגנו דוגמאות של צורות לשוניות מקוריות, דוגמאות של נוסחאות משובחות בגמרא וברש"י ונוסחאות מקוריות, שמייצגות סידור של הסוגיה, השונה מן הסידור שלפנינו. עבודת מחקר נוספת בתחום חקר נוסח פירוש רש"י – תביא, בלי ספק, לגילויים נוספים.

